

GYÁNI GÁBOR

Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája

„Vajjon te, keresztyén magyar! a szegény koldusok nem atyádfiai-e és ha a te atyádfia, rokonod, szüléd vagy gyermeked az ajtó előtt koldulna, szenvednéd-e jó szívvel? Ne csupán csak névvel legyenek keresztyének a magyarok, hanem valósággal és cselekedettel is. Nem kell megengedni, hogy ezek a koldusok minden idegenek csudájára nemcsak házról házra, de falukról falukra, vásárokról vásárookra, városokról városokra vándoroljanak, hanem, mint külső országokban is cselekszenek, »közönséges ispitályokra« kell őket elhelyezni és ott a szükséghez képest kell »írántuk a sáfárságot intézni«, azaz gondoskodni róluk.” Ez *A magyar keresztyénység gyászos címere* címen, névtelen szerző tollából megjelent 18. századi röpirat¹ arról tanúskodik, hogy változóban van a szegénység közmegítélése. A röpirat szerzője, egészen pontosan, a szegénységgel szembeni beállítottság módosítására szólít fel, mondván: „megengedhetetlen”, hogy a dolgok a szokott mederben folyjanak tovább.

Pedig, ahogy a szerző a mondandójába belevágott, még semmi sem utalt a hagyománnyal való szakítás szándékára. Akkor, midőn a keresztyén (keresztyén) magyarok figyelmébe ajánlja a szegény koldusokkal szembeni könyörületesség parancsát, több évszázados európai tradíció szellemében fogalmaz. Ennek érzékeltetése végett ránduljunk vissza a 14. századi Okszitániába (Francia Királyság), melynek egyik csöpp falujáról Le Roy Ladurie antropológiai részletességgel számolt be *Montaillou...* című könyvében. A falu népe, mint bármelyik másik korabeli európai paraszti közösség, általában szűkös körülmények között élt, ám lakosai közül legföljebb minden negyedikről vagy ötödikről volt elmondható, hogy kifejezetten „nél-külözött”. De még ezen a szűkebb körön belül is különbség mutatkozott az önjelölt (aki „önmagá számára szegény”) és az elismerten (aki „mások számára szegény”) pauper között.

Aminek abból a szempontból volt jelentősége: ki az, aki vindikálhatja magának a „jogot”, hogy a közösség eltartsa adományaival. Így a falu „elsősorban a koldusokat, a vándorlókat, illetve a házuk – inkvizíció általi – lerombolása következtében nyomorgó és kolduló parasztokat tekinti *szegény állapotúnak*, tehát segítsre érde-

1 Idézi *Trócsányi Zoltán*: A koldulás története. In: *Uő*: Kirándulás a múltba. Bp. 1937. 299–300.

mesnek”.² Ez a keresztény könyörületesség egyik „célcsoportja”, a másik az önkéntesen vállalt szegények kategóriája. A „hitből vállalt szegénység” éppúgy érdemessé teszi az illetőt a közösség támogatására, mint a „közönséges szegénység”, mert mind a két fajta alamizsnálkodásnak úgy mond „szellemi töltése van”, hiszen Isten szeretetéből fakad. Nem egyéb, mint a lélek túlvilági üdvözülésének a biztosítása itt a tulajdonképpeni tét, melyet éppen ilyen és hasonló aktusokkal válthat meg min-denki a maga számára.³

A keresztény könyörületesség normáját, melyre idézett 18. századi röpiratunk is utalt, a kora újkori fejlemények helyezik fokozatosan hatályon kívül, hogy a 19. századi „modernitás” azután végképp maga alá temesse. Az átalakulás meglehetősen korán, a 16–17. században megkezdődött. Mind több jel utal rá, hogy az alamizsnálkodásnak tulajdonított értelem ekkor már nem annyira az *érdemes* (tehát az „igazi” és a „hitből”) szegények iránt érzett felelősségérzet közösségi parancsából fakadt. Az adakozás ugyanis ettől fogva „nemcsak az érdemesek helyzetének a könnyítésére irányul, [...] hanem a szegény számkivetettek viselkedésének, erkölcsének és jellemének a megjavítását is éppúgy célozza avégett, hogy betagooldhassanak a roppant fegyelmezett keresztény társadalomba”.⁴

Így nem az számít többé Istennek tetsző jócselekedetnek, hogy alamizsnával adózunk az arra érdemeseknek, hanem az, hogy minden tőlünk telhetőt megteszünk a csavargó és munkakerülésre hajlamos embertársaink megváltoztatásáért. Az agresszív reformkatolicizmus evangelizációs áramlata ezért is hangsúlyozza mind erőteljesebben a korrekciós nevelés szükségességét. S ezzel egyúttal megnyitja az utat a fegyelmezésre hangolt, immár világi meggyőződésben fogant majdani szegénypolitikák érvényesülése előtt.⁵

A fizikai helyüket is folyton változtató és a társadalmi térben megfoghatatlan csavargó koldusok, vagy törvénszegő felnőttek és fiatalok s nemkülönben a „normális” szexualitás keretein magukat kívül helyező prostituáltak, továbbá minden más „illegális” (Foucault) megtestesítői azért váltak társadalmi problémává, mert pusztán létükkel is veszélyeztetik a társadalmi integráció épségét. Mint a rendetlenség forrásai, állítólag bármikor képesek a törekeny társadalmi egyensúly felborítására csupán azért, mert létezésük ellentmond a fegyelmezett (civilizált), önuralomra képes (racionális) ember (a polgár) biztonságra törekvő világának, s ezzel akaratlanul rombolja annak szilárd identitását. Olyan ellenségei ők a polgári világnak, akikkel szemben nincs, nem lehet (keresztényi) könyörületesség, nincs tehát helye velük

2 *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Montaiou, egy oksztán falu életrajza (1294–1324). Bp. 1997. (Osiris Könyvtár. Történelem) 530.

3 I. m. 542.

4 *Brian Pullan*: Support and redeem: charity and poor relief in Italian cities from the fourteenth to the seventeenth century. *Continuity and Change* 1988. 181.

5 Igaza van tehát Castelnek azt állítva, hogy a kereszténység már a középkorban is a könyörületesség olyan fogalmát vallotta, amely egyedül a helyi közösségbe integrált, egyúttal munkaképtelen szegények segítését ismerte el jogosnak. Persze a kereszténység a szegénység spiritualizálásával el is fedte az elveinek megfelelő gyakorlat rideg valóságát. Robert Castel: A szociális kérdés alakváltozásai. Bp. 1998. 55–64.

szemben megértésből fakadó toleranciának, melyet így felvált a gyűlölettel vegyes félelem és irtózás, ez pedig harcot és nevelő szándékot kíván meg követendő magatartás gyanánt.

A társadalmi attitűdök eme új keletű repertoárjából kivész a transzcendens eredetű empatikus elfogadás gesztusa. Külön-külön, persze, hathat ez is, az is. Így amikor empátiával viseltetünk a deviánsként tudatosított jelenségek, az azokat hordozó embercsoportok iránt, rögtön társadalomkritikai szemléletet és viselkedésmódot teszünk magunkévá: ez a szocializmusok sajátja, melyek a mélyen (morálisan) átértzett anomáliák gyökeres felszámolását tűzik ki célul maguk elé. A *szociális igazság* (igazságosság) nevében fellépő különféle szocialisták (az anarchistáktól a marxistákig) egyaránt másodrendűnek ítélik, s csak taktikailag fogadják el a szociális reformokért kifejtett erőfeszítéseket, mivel az igazságosság szerintük csak ott érvényesülhet maradéktalanul, ahol adottak hozzá a strukturális feltételek: vagyis, hogy nem keletkezhet többé hatalmi koncentráció (az anarchisták szerint), vagy, mert megszűnik a magántulajdon (a marxi felfogás értelmében).⁶

Empátia hiányában is lehetséges azonban elfogadás: a viselkedési repertoár egyik végpontját ugyanis a jelenségtől való tudatos elfordulás, a vele szembeni közöny képezi, amit mint liberális önzést tartanak számon; a másik póluson viszont a jobbító szándékú reformerség áll. A jelenséggel szembeni teljes apátia nem független bizonyos tárgyi feltételektől. Már a kortársak észrevételezték, hogy a pauperizáció fő fészkeiben, a korai iparosodás iparvárosaiban, vagy akár olyan metropolisokban, mint London, a szegény és a gazdag annyira eltávolodott egymástól a (városi) térben, hogy egymás számára úgyszólván láthatatlanná (és ezzel nem létezővé) is vált. Engels az 1840-es évekbeli Manchester kapcsán regisztrálta a tényt, miszerint a város térszerkezete olyan szegregációt eredményezett, amely a munkásosztályt s vele együtt a nyomort, egyáltalán a szerény életviszonyokat vizuálisan eltüntette a középosztály szeme elől és mintegy száműzte a létező dolgok rendjéből, mivel nem vagy alig voltak tapasztalhatók.⁷ De szintén a végletes szegregáció okozta tudáshiányra vezeti vissza a történetírás a londoni szegénysegélyezésben aktív (értelmiségi) középosztályi csoportok szociális képzeinek a sajátos alakulását is az 1860-as és 1890-es évek közötti évtizedekben. Mint Stedman Jones kifejti, az alimizsnálkodásból kiveszett az ajándékozás hagyományos jelentése, amely a gesztust hosszú időn át társadalmi funkcióval ruházta fel és ezért motiváló erőként is hatni tudott. Az Istennek tetsző cselekedet értelme mellett elhomályosult az ajándék ama jelentése, amely a viszonzhatatlanságból fakadó felsőbbrendűség érzésével kárpótolta a nagylelkű adakozót, ekként biztosítva számára a megajándékozott feletti ellenőrzés lehetőségét. Az osztályok végletes térbeli elkülönülése meglazította az ajándékozás által az emberek között teremtett társas kötelékek rendszerét. Hiszen

6 *Karl H. Metz*: From pauperism to social policy: towards a historical theory of social policy. *International Review of Social History* 1992. 340–341., 345.

7 *Steven Marcus*: Reading the illegible. In: *The Victorian City. Images and Realities*. Ed. by H. J. Dyos–Michael Wolff. London–Boston, 1973. 260–262.

egyáltalán „megszűnt az emberek közötti személyes kapcsolat, és vele együtt felszámolódtak a presztízs, az alárendeltség és a kötelesség elemei is”.⁸

Felmerül a kérdés: milyen közvetlen szociológiai okok álltak a koldulás, a csavargás, a fiatalkori normaszegés vagy a prostitúció devianciává, tehát különleges elbánást kívánó problémává válásának a hátterében? Mi az, amitől ezek a régóta többé-kevésbé megszokott emberi magatartásformák hirtelenjében (a folyamat, természetesen, több évszázadon át tartott) deviáncsá minősültek, olyan valamivé alakultak, mellyel szemben legalábbis indokolt a védekezés és amit talán üdvös lenne végérvényesen likvidálni. A magyarázat, megítélésem szerint, a családnak a társadalmi szerveződésben játszott és az idők során számottevően módosuló helyéből és szerepéből fakad. Ám ez nem önmagában, hanem azzal szoros kölcsönhatásban fejtette ki a maga hatását, hogy a munka fogalma idővel morális tartalommal telítődött.

A szegény mint potenciális bűnöző

A tanulmány elején idézett 18. századi röpirat szerzője világos különbséget tett a koldusok két fajtája között. Ha az illető „rokonod, szüléd vagy gyermeked”, nem tagadhatod meg tőle a keresztény könyörületesség parancsát: „szenvéd-néd-e jó szívvel”, ha egyikük „az ajtó előtt koldulna”? Ám egészen más a helyzet, ha idegenekről, tehát olyanokról van szó, akik „falukról falukra, vásárokról vásárokra, városokról városokra” haladva űzik kolduló életformájukat. Őket, bizony, be kell zárni a „közön-séges kórházokba”, hogy a közösség gondoskodhassék róluk.

A szegénység kora újkorban módosuló megítélése a középkortól eltérő viszonyt teremt koldus és alimizsnálkodó között. Az első és talán a legfontosabb, ami a változás hátterében munkál, hogy általánosan elterjed a nukleáris családforma az európai (a nyugat-európai) társadalmakban. Márpedig, ahogy Peter Laslett megállapítja, minél gyakoribb a nukleáris család, annál szigorúbban alkalmazzák a neolokalitás elvét (amikor a házas fiúk és lányok külön költöznek szüleiktől), hogy az egyén biztonságáról a családok helyett azt követően egyre inkább maguk a közösségek kezdjenek gondoskodni. A kérdés vizsgálatának szentelt tanulmányában írja a szerző: „a kortársak teljesen tudatában voltak annak, hogy Angliában a hatékony rokonsági kapcsolatok nem terjednek túl az egyén családjának közvetlen körén”. Így viszont: „A tágabb rokonsági háló potenciális értéke mint valamiféle biztosíték a balszerencse ellen [...] csekélynek, vagy minden jelentőség nélkülinek tűnik. A közvetlen családon kívül normális esetben a kollektivitás volt az egyedüli ágens [...], amely biztonságot nyújthatott az egyes embernek.”⁹ A gyámolításnak ezt a történetileg hosszú időn át érvényesülő konstrukcióját nevezte Castel „kebelbéli védelemnek”. A primer szociabilitás kötelekeinek mind nyilvánvalóbb meglazulása vezetett

8 Gareth Stedman Jones: *Outcast London. A Study in the Relationship between Classes in Victorian Society*. New York, 1984. 252.

9 Peter Laslett: *Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis*. *Continuity and Change* 1988. 166.

oda, hogy Angliában már a 16. században kialakult a községi szegényalapokba befolyó adó intézménye, melyből a városok saját szegényeiket segélyezték.¹⁰

A szegénységgel szembeni felelősség illetén „kollektivizálódása” reakció volt egyúttal arra, hogy ezekben az évszázadokban vált számszerűen valóban jelentőssé a csavargó szegények társadalma. Ami egyszerre fakadt a kora újkor mélyreható és társadalmi traumákkal járó gazdasági strukturális változásaiból, valamint a szabad fizikai mozgás megannyi korábbi gátjának a lassú eltűnéséből. A szegénység fogalmának, a szegényekkel kapcsolatos társadalmi megítélésnek a megváltozása fogalmi síkon abban áll, hogy *individualizálódott*, egyúttal *ökonómiai* jelentésre tett szert a szegény imázsa. Az individualizálódás közvetlen oka, hogy az egyén, mivel kívül került a családi és a rokonsági háló keretein, menthetetlenül „elmagányosodott”; s miután többé semmilyen konkrét (megállapodott) közösséghez nem tartozott, kényszerűen vagabund életre „szakosodott”. Az individualizálódás másik, szintén nélkülözhetetlen forrása a jogi emancipálódás (a jogegyenlősítés) atomizáló hatása. A szegénység ökonomizálódása viszont azzal járt, hogy a társadalmi segítségnyújtás, a szolidaritás fogalmából előbb-utóbb kihalt a gazdasági értelemben haszontalan (bár munkaképes) egyénnel szembeni felelősség erkölcsi követelménye. Ennek nyomán a szervezett termelés kulcsfigurája, a bérmunkás egyedül lett az egyéni (filantrop) és a kollektív (szociálpolitikai) gondoskodás tárgya, s ezzel elfoglalta a csavargó (kolduló) szegény korábbi helyét.¹¹

Ez az egyes nyomaiban már a kora újkor századaiban érvényesülő folyamat a 19. század Nyugat-Európájában teljesedett ki végérvényesen. A végkifejlet felől visszatekintve értékelhető igazi jelentőségének megfelelően egy sor kora újkori jelenség, amely a csavargóként azonosított szegények átalakuló fogalmát, a hozzájuk fűződő viszony módosulását példázza. Hiszen a vagabund szegényeket ettől fogva egyre kevésbé „illette meg” az a fajta családi és rokonsági gondoskodás, ami továbbra is kijárt a szülői gondoskodás hiánya (az árvák) vagy az elöregedés okozta szegénység kárvallottjainak. A vándor koldus így mindinkább átkerült nem is a pusztán a helyi kollektíva, hanem sokkal inkább az állam illetékességi körébe, amely őt nem kifejezetten mint gondozásra szoruló, hanem mint olyan valakit kezelte, aki fölött szoros felügyeletet kell gyakorolni.

Hadd utaljak a magyarországi példára. Mária Terézia egy 1775-ben kelt rendeletében a koldus szegények dologházba zárásáról intézkedett, így téve eleget az ilyesfajta szegénységgel szembeni állami felelősségvállalás parancsának. Az állam ettől kezdve minduntalan ehhez a rendőri szerephez tartja magát és később is csak azért alakulhat időnként másként a koldulással egybekötött szegények élete, mert akadozik a központi intézkedések helyi végrehajtása.¹² Ám a dolog lényegén mindez semmit sem változtat: a 18. század végétől datálható az a folyamat, melynek eredményeként a kolduló életmód és a csavargó személye határozottan kriminalizálódik.

10 *Marjorie K. McIntosh*: Local responses to the poor in late medieval and Tudor England. *Continuity and Change* 1988. 209–247.

11 *K. H. Metz*: i. m. 342.

12 *Csizmadia Andor*: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Bp. 1977. 44–45.

Jogtörténetírásunk kimutatta, hogy a 18. században a *gyanú* és még inkább a *vélelem* (*praesumptio*) kedvelt célpontjává lett a csavargó személye, aki, mert rendezetlen családi viszonyok között él, nagy valószínűséggel vétkes a bujálkodás (*fornicatio*), vagy a házasságtörés (*adulterium*) büntetében. Ráadásul rendszeres munkát sem végez, kézenfekvő tehát, hogy megélhetését mások rovására, vagyis lopás útján biztosítja. A csavargó kriminalizált fogalma olyan preconcepciót, gyakori kiindulási alapot teremtett a pusztán csak feltételezett, ám talán bizonyítást sem kívánó gyanúhoz és vélelemhez, hogy bűntény esetén nyomban rá terelődött a hatóságok figyelme.¹³ Nem csoda tehát, ha a kor megyei és városi tömlőceit elsősorban éppen csavargókkal népesítették be a helyi hatóságok, olyanokat is büntetve ily módon, akik számláját semmilyen büntett sem terhelte. Ám ennek ellenére „mindaddig őrizetben tartották [őket], amíg a környező törvényhatóságtól vagy szülőhelyétől negatív válasz nem érkezett arra a kérdésre, hogy van-e ott valami a befogott személy rovásán”.¹⁴

S természetesen éles választóvonalat húztak a kebelbéli koldusok és mindazon, folyton kóborló idegen szegények között, akik azontúl, hogy nem méltók semmiféle alamizsnára, ráadásul büntetést is érdemelnek szokatlan életmódjuk miatt. Újkígyós (Békés megye) 1842. évi községi rendszabályában például kikötötte, hogy „házrul házra kéregetni írásbeli engedelem nélkül senkinek sem engedtetik, hogy pedig az írást nem tudó is általak meg ne csalattassék, a nyert engedelemre mindég [...] Kígyós neve reá fog nyomattatni”. A rendszabás ugyanakkor magát az alamizsnálkodót is felelőssé tette az illetéktelen koldulás rendőri üldözéséért. „Köteles mindenki – szól tovább az intézkedés – a kéregetőtül az írásbeli engedelmet kikérni”, mert különben, „aki ezt elmulasztja, s a kéregetőt ravaszságon rajtakapva azt azonnal be nem kíséri, vagy be nem jelenti” a hatóságnak, komoly pénzbüntetést kockáztat!¹⁵

A jogszerűtlenül, tehát egyedül a vagabund közkeletű fogalmával alátámasztott vélelem alapján időlegesen elzárt szegények kétségtelen megkülönböztetése a társadalom szegény (vagy csak szűkölködő) dolgozó tagjaitól végül oda vezet, hogy az utóbbiak „sajátítják ki” maguknak a társadalmi szolidaritás, a szociális gondoskodás egyedüli jogcímét. A „veszélyes osztályként” számon tartott csavargó koldusok ettől fogva legfőbb olyan „gondoskodásra” tarthatnak igényt, amely az állam (vagy a helyi hatóságok) fegyelmező hatalmának teszi ki őket. A szegénység jelenségének ezt a duális intézményes megkülönböztetését igyekszem a következőkben néhány példa segítségével bemutatni.

13 Hajdu Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp. 1985. 64–65.

14 I. m. 326.

15 Ld. Újkígyós mindennapjai a 19. század első felében. Sajtó alá rend. Jároli József, Szigeti Antal. Gyula, 1991. 46.

Elzárás és dolgoztatás

A 19. századi liberalizmus feltételei mellett a szegény megfelelő gondoskodást és védelmet csupán akkor kaphat, ha megmarad a munkáspolitikai által kijelölt szociológiai határok közt. Ez így már nem is valódi szegénypolitika, hiszen az igazi szegénység, melyet a pauperizmus kifejezés jelöl, rendszerint éppen nem a bérmunkás létből, hanem ellenkezőleg, a bérmunkához való hozzájutás akadozásából vagy annak a hiányából fakad. A társadalmi gondoskodás szempontjából négy dolognak van együtt és külön-külön is döntő jelentősége: a *biztonságnak*, a *rendnek*, a *munkának* és a *méltóságnak*. A liberalizmus társadalomképében a méltóságnak, egyszóval az individuális önállóságnak-függetlenségnek (az emancipáltságnak) jut kulcsszerep. Ehhez mindenekelőtt a tulajdon segíti hozzá az embert, ami egyúttal biztonságot kölcsönöz számára és persze képessé teszi az önuralomra; az utóbbi nélkül pedig nem valósulhat meg az egyén (lelki) függetlensége. Mindez így együtt teremti a (polgári) tiszteltreméltóságot.

A tulajdon hiánya, természetesen, komoly akadálya a tiszteltreméltóság és vele együtt az összes előfeltétele (a biztonság, az önuralom, a függetlenség) megszerzésének. Egyedül a munka segítheti hozzá az embert, hogy valamennyire pótolhassa a tulajdon hiányából fakadó hátrányokat, amely takarékossgal (racionálissal) párosulva (ezt például az önszegélyző egyleti tagság intézménye szentesítheti) némi biztonságot, következőképpen egyfajta függetlenséget és természetesen tiszteltreméltóságot adhat számára.

A proletárt így az különbözteti meg a szegénytől, vagyis a paupertől, hogy ő a munkát és ezzel együtt a morálisan jó életet *választja* a lustálkodás és ahelyett, hogy mások terhére legyen. Ezzel váltja meg a bérmunkás magának a belépőjegyet a polgári világba, melytől – ennek fejében – joggal elvárja, hogy szükség esetén, sőt állandóan rajta tartsa oltalmazó kezét. Mivel működésével (munkavégzésével) a polgári világ nélkülözhetetlen támasztékává lesz, a bérmunkás feltétlenül kiérdemli annak gondoskodó figyelmét.

Ennek a liberális piaci utópiának, amint azt Polányi Károly meggyőzően kimutatta, volt egy gyenge pontja: nem számolt a piac, vagyis a teljesen kifejlett munkaerőpiac társadalmi dezorganizáló hatásával. A valódi munkaerőpiacon a modern bérmunkás sebezhető, mivel tulajdon nélkül egyik napról a másikra bárki könnyen szegénnyé válhat, menthetetlenül elvesztve ezáltal a tisztas élethez szükséges anyagi és morális javakat egyaránt. „Amíg egy embernek volt státusza, amelyhez ragaszkodott, volt egy minta, amelyet a rokonai vagy a társai állítottak elé, harcolhatott érte, és visszanyerhette »öntudatát«. De a munkás esetében ez csak egyféleképpen történhetett: ha egy új osztály tagjává vált. Ha nem volt képes megélni a munkájából, nem munkás volt, hanem pauper.”¹⁶

A 18. századtól, vagyis azóta, hogy a munkaerő-piaci törvények akadálytalanul érvényesülnek, rohamosan megnő a társadalom azon tagjainak a száma, akik a sebezhetőség folytán potenciális (sőt gyakran valóságos) szegényekké válnak. Éppen a

16 *Palányi Károly*: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Bp. 1997. 127.

velük kapcsolatban szerzett tapasztalat döbbsenti rá a kortársakat, hogy a szociális kérdés nem korlátozható többé a rosszul, vagy egyáltalán nem integrált csoportokra, tehát a magukat ellátni képtelen (ezért segélyezésre szoruló) szegényekre, valamint azokra a csavargókra, akiket könyörtelen fegyelmezővel kell munkára szoktatni. A szociális kérdésnek a korabeli diskurzusban újonnan kialakuló fogalmát az a liberális tan is megfelelően alátámasztja, amely minden gazdagság fő vagy egyedüli forrásának a munkát tünteti fel. A munka fogalmának a felértékelése megköveteli a munkavégzés maximális hasznosítását és napirenden tartja a szegénység eliminálását; mindez azonban nem oldható meg a nélkül a gazdaságpolitika nélkül, melyben magának az állami akaratnak a feltétlen érvényesülése ölt testet.¹⁷ Ahol akadálytalanul hat a liberalizmus társadalomszervező elve a gyakorlati életben, mint a 19. századi Angliában és Franciaországban, ott a kollektív felelősség nevében fellépő állam egy ilyesfajta szociálpolitikába fog: preventív gyári törvényhozást és közegészségügyi intézkedéseket foganatosít (beleértve a nagyvárosi infrastruktúra finanszírozását is). A *materiális szociálpolitika* (amilyen például a társadalombiztosítás) azonban az érintett országokban sokáig kívül reked az állami tevékenység hatókörén és megmarad a polgári filantrópia, valamint az önszegély keretei között, tehát afféle civil társadalmi tevékenység gyanánt egyesületi formában érvényesül.¹⁸

A filantrópia, és ez a kor tulajdonképpeni szegénypolitikája (*Poor-law policy*) olyan karitatív ténykedés, melynek burkolt, olykor nem is rejtett célja, hogy a szegényeket visszakényszerítse a társadalom normális szervezeti rendjébe. Ha úgy tekintik a csavargást, mint a munkátlanság megnyilvánulását, akkor az az amorális (egyúttal abnormális) emberi életnek lesz a szinonimája, olyan valami tehát, ami az egyéni jellem hibájából fakad; a jelenség felszámolásának egyedül célravezető útja az tehát, hogy megváltoztatjuk az illető jellemét. S mindaddig ez a helyzet, amíg a jelenséget a társadalomreformerek nem illetik a munkanélküliség modern fogalmával, hogy a jelenséget ezzel végül a szociálpolitikai gondoskodás hatókörébe utalhassák. Joggal állítja Topalov, hogy midőn ezt a fogalmat kezdik egyes, korábban másként tudatosított jelenségekre is alkalmazni, egyszerűben *föltalálják* s nem *fölfedezik* a munkanélküliséget.¹⁹

Ám addig is a szegények akaratának a megtörése csupán erőszak alkalmazásával történhet, s ez elodázhatatlaná teszi a célra kellőképpen alkalmas társadalmi intézmények életre hívását, valamint a szegények nagy tömegeinek azokba történő minél hiánytalanabb betagozását. Ez annak a módja, hogy visszavezzük őket a mi világunkba, amely minden egyes tagját meg tudja és meg is kívánja védeni a pauperizáció folyton leselkedő rémétől.

17 R. Castel: i. m. 144.

18 K. H. Metz: i. m. 337.

19 Christian Topalov: A munkanélküliség föltalálása és a századelő szociálpolitikái. In: „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon. Szerk. Léderer Pál, Tenczer Tamás, Ulicska László. Bp. 1998. 300–301. S ezzel vitatja a korábban uralkodó felfogást, aminek például John A. Garraty is hangot ad alapvető művében (ld. különösen könyvének *The Discovery of Unemployment* című fejezetét). *John A. Garraty: Unemployment in History. Economic Thought and Public Policy.* New York, 1979. 103–129.

A szegényeket egész egyszerűen meg kell tehát büntetni, hogy kimentsük őket szorult helyzetükből, s mivel erkölcsi gyengeségből ők maguk erre képtelenek, erővel kell velük elfogadtatni a rend erkölcsös világát. Ez a megfontolás teszi a dologházakat a modern börtönökre sokban emlékeztető intézményekké és ez az oka annak is, hogy a börtönreformerek kvázi-dologházakká kívánják átalakítani a feudális kori tömlöcöket. Különösen az *auburni börtönszisztéma* példázza, hogy a börtönreformerek mennyire fogékonyak a dologházban megtestesülő morálreformer megoldás iránt; a *hallgató* rendszerként ismert rendszer ugyanis a rabok munkára szoktatását helyezte előtérbe, amikor a bűnösök elzárását összekapcsolta megjavításuk célkitűzésével. S noha az auburni rendszer eredeti formájában Európában sehol sem vált általánossá, a rabok dolgoztatása, a kényszermunka ennek ellenére Európa-szerte mindenhol meggyökeresedett. S ez alól hazánk sem volt kivétel a múlt században.

Az állami fegyintézetek körében vizsgálódó miniszteri biztosok 1867-ben megállapították, „a büntettek nagy része munka nem tudás vagy munkakerülésből ered, feladata tehát a fegyintézetnek, hogy az ilyen egyéneket nemcsak valamely munkára kiképezni, hanem bennök egyszersmind munkakedvet is ébreszteni, hogy kiszabadultok után ugyanezen okból a bűnpályára ne lépjenek”.²⁰

A magyarországi fegyházakban már az abszolútizmus éveiben bevezették a kötelező munkavégzést, amely az általános bérbeadási rendszer keretei között valósult meg. Az állam a rabok munkaerejét szerződés alapján átengedte egy-egy magánvállalkozónak. A börtönmunka átalánybérleti rendszerét a már idézett 1867-es miniszteri vizsgálat készítői is kárhoztatták, ám amint az az 1888-ban e kérdésről írt értekezésből kiviláglik,²¹ az ügy később sem jutott igazán nyugvópontra. Nem az képezte vita tárgyát, hogy vajon kell-e dolgoztatni a rabokat, vagy sem, hanem, hogy a munkavégzésre az átalánybér formájában, vagy a fegyintézetek saját kebelén belül kerüljön-e inkább sor.

Mivel a börtön modern formájának az az elvi alapja, hogy összekapcsolják egymással a munkakényszert és az elzárást, a dologház a tömlöc helyébe lépő állami büntetés-végrehajtás tényleges történelmi előképe. Mindaddig, amíg a helyhatósági (megyei, városi) kézen lévő tömlöcökre hárult az elzárás feladata, a csak munkátlanóságuk miatt veszélyesnek tartott csavargók elzárását Európa-szerte a dologház intézményére bízták. A tömlöctől ugyanis teljességgel idegen volt bármiféle javító-nevelő célzat, a dologháznak viszont kifejezetten azt a szerepet szánták, hogy oltalmába vegye a helyi közösségekből kihulló szegényeket, akik munkára fogása megoldhatja a szegények erkölcsi regenerálásának módfelett sóvárgott feladatát. A gyakorlat azonban főként csak Nyugat-Európában, különösen a korán polgárosodó, egyúttal protestáns Hollandiában és Angliában terjedt el széleskörűen.

Holland tartományban 1595 folyamán olyan rendelkezést hoztak, amely a munkaképes koldus számára egy hónapot irányzott elő, s ha annak eltelte után sem talált az illető magának munkát, akkor kiutasították a tartományból, vagy kemény szankci-

20 Idézi *Mezey Barna*: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Bp. 1995. (Jogtörténet. Jogtörténeti értekezések) 106.

21 *Tóth Lőrinc*: Fegyházi tanulmányok, a rabmunka. Bp. 1888.

óval sújtották. A nem helybeli szegények számára az elzárást tartották alkalmas büntetésnek, amely a nehéz munkára kötelezéssel együtt a jellem korrekcióját is kiválóan szolgálta. Az egyszerre börtönnek és nevelőhelynek szánt Rasphuis, a nők számára a Spinhuis, vagyis a dologház a csavargók mellett befogadta a megzabolázhatatlan fiatalokat és a prostituáltakat is. Hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak a hatóságok a munka embert nemesítő voltának, azt jól mutatja, hogy mindenkit, aki makacsul megtagadta a munkavégzést, olyan pincébe zártak, ahová egy csövön keresztül lassan vizet eresztettek. Ha a fogoly nem akart megfulladni, akkor szüntelenül szivattyúznia kellett: így kényszerítették folytonos fizikai erőfeszítésre.²²

A 19. századi angol dologházak is inkább börtönre emlékeztettek, mint valamilye szociális jóléti intézményre, jóllehet a dologházakba valóban önként került be az illető. A csavargásuk miatt a szegénysegélyezésből eleve kizárt paupereknek szánt dologházi gondoskodás nem titkolt célja ugyanis az illető erkölcsi megalázása és munkára kényszerítése volt; olyan körülmények közé került a szegény a dologházat választva, amilyeneknél a kinti nehéz dolgos élet is vonzóbb színben tűnhetett fel egy idő múlva. Így, ezzel a fegyvelmező módszerrel kívánták elejét venni vagy inkább mérsékelni, hogy a vándorló életmód széles tömegeket hódítson meg magának.²³ Ugyanakkor a bizonyíthatóan munkakeresésre irányuló fizikai mozgás szabadságát sem kívánták túlságosan korlátozni.

Magyarországon némileg másként alakultak a dolgok, hiszen a 18. század végétől nálunk jobbra a tömlöc töltötte be azt a funkciót, melynek tőlünk nyugatabbra a dologház felelt meg. Ilyen „rabdolgoztató ház” több is akadt az országban a 18. század végén és a 19. század első néhány évtizedében.²⁴ Ám ahogyan a tömlöc még nem tekinthető modern börtönnek, mert csak testi sanyargatásra szolgál, úgy a dologház nálunk meghonosodó fajtája sem sokkal több a tömlöc egy újabb változatánál.

A börtön modern formája, az állami fegyintézet az 1850-es évek második felében honosodott meg Magyarországon, miután közel egy időben hat ilyen intézet nyitotta meg a kapuit.²⁵ Korábban, tehát a városi és megyei tömlöcök korában a filantróp elveken nyugvó dologház legfőljebb csak kívánalom, mint ahogy az ispotály sem valódi kórház. Igaz, nem járunk még az iparosodás és a viharos urbanizáció korában, következésképpen a pauperizáció sem ölt ekkoriban olyan tömeges méreteket, hogy fenyegető társadalmi katasztrófaaként hasson és szervezeti megújításra késztesse.

Nem egészen véletlen azonban, hogy Pesten alakult meg az első valódinak tűnő erkölcsnemesítő „kereset-ház”, melyet a *Pesti Jólétvő Asszonyi-Egyesület* (1817–1833) alapított 1817-ben az akkor még külvárosnak számító Nagymező utcá-

22 Paul Zumthor: Hollandia hétköznapijai Rembrandt korában. Bp. 1985. 266.; Simon Schama: The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age. Fontana Press, 1988. 582.

23 Kellow Chesney: The Victorian Underworld. Bristol, 1970. 24–27.

24 Csizmadia A.: i. m. 47–52.; Mezey B.: i. m. 13.

25 Mezey B.: i. m. 78.

ban. A nemesi (sőt: arisztokrata), valamint polgári úrinők közös vállalkozásaként létesített filantróp egyesület állította fel a dologházat, amely nyugati modelljétől és az állami szegénypolitikától is eltérően közvetlenül nem alkalmazott fegyelmező eljárásokat. Az egyesület vezetői megelégedtek azzal, hogy „kényszerítő módokhoz nem nyúlhatnak” a dologházat kizárólag olyan koldusok számára tartják fenn, akik önként vállalnak benne munkát (1817 és 1833 között mintegy 2 ezer főt foglalkoztattak az intézményben). Azoknak a „veszedelmes” koldusoknak a gondozását ellenben, akik „életök napjait inkább henyeségben, korhelységben töltik el, és a koldulás alatt tolvajságot s több más rossz cselekedetet űznek”, az egyesület rábízta egy majdan felállítandó állami „kényszerítő intézetre”.²⁶ Ez akkor alakult meg, amikor 1833-ban a nádor rendeletére a város átvette az intézetet az egyesülettől, melynek 1845-ben alkotott szabályrendeletéből idézzük az intézmény jellegére utaló pontos meghatározást.

„1. §. A nyilvános dologházaknak három neme van:

1. Önkénytes dologház, melyben vagyontalan, és egyébként semmi keresetet nem találó egyének munkát, és élelmet keresnek s kapnak.

2. Kényszerítő dologház, hol oly egyének, kik magukat csekélyebb rendőrségi áthágások miatt vétkesekké tették, tartatnak.

3. Fegyház, melyben személyek rendőri áthágások büntetéséül bezáratnak, és munkához késztetnek.

A mi Intézetünk a második osztályba tartozik.”²⁷

A dologház a bentlakókat munkára kényszeríti azért, hogy kiszabadulásuk után becsületes életet folytathassanak (23. §.). A későbbi gyári munkarendekre emlékeztető előírás szerint: „28. §. Hétköznapon a fegyenczek folyvást dolgoznak; A munkaidő April havától egész September hó végéig reggeli 5 órától estvéli 8 óráig – és Octobertől Martius végéig reggeli 6 órától egész estvéli 7 óráig tart, melyből mindazáltal az evési, és pihenési órák kivételnek.”²⁸

A dologház jövődjéé lakóivá lettek mindazok, akik életvitelén nem lehet más-ként javítani, közülük is elsősorban a csavargáson és kéregetésen kapott koldusok, akik teljesen vagyontalanok, ám ennek ellenére semmilyen munkát sem végeznek. Végül a szabályrendelet értelmében dologházba való minden olyan házicseléd is, aki 15 napon túl nem áll szolgálatba (29. §.).²⁹ Ők nem önszántukból, hanem nyilvános koldulásukkal kihágást elkövetve, a rendőrség jóvoltából kerültek dologházba. Nem valóik viszont oda a rendelkezés értelmében az ellátásra szoruló elesett szegények (a betegek, az örültek, a kisgyermekes anyák), akiket külön intézményekben kell elhelyezni. Érdekes ugyanakkor, hogy a dologházba olyanokat is beutaltak, akik egyedüli bűne testi mivoltukban rejlett: a piszkos szegények, szól tovább a rendelkezés, is do-

26 Tóth Árpád: A Pesti Jótékony Asszonyegyesület a reformkorban. Előadás a Hajnal István Kör társadalomtörténeti konferenciáján, Veszprém, 1997. jún.

27 Alapszabályok melyek szerint a Pesti kényszerítő Dologház intézet igazgattatik, és ügyei kezeltetnek. In: „A tettetésnek...” i. m. 169.

28 I. m. 171.

29 I. m. 171.

logházba valók. Egyébként is a dologház minden lakóját bekerülését követően azonnal megfűrésztik, majd megfelelő ruhába öltöztetik (45. §.).

Az 1879-ig működő dologházat a városi hatóság, mint láttuk, kvázi börtönként használta, melynek falai között rendszerint pesti illetőségű elhagyott (csatangoló) fiatalkorúakat és lopáson kapott csavargó szegénysorú felnőtteket helyezett el, ám közülük senki sem a maga jószántából választotta a dologházi életet.³⁰

A magyarországi dologházak szoros kapcsolata a hagyományos megyei tömlőcökkel más példákon is bizonyítható. A Békés megyei Gyulán a megyei hatóság 1836-ban döntött dologház létesítéséről, melyet azzal indokolt, hogy csak így képes biztosítani a rabok élelmezését és ellátását. Ugyanakkor, szólt a további érvelés, a rabok munkára szoktatása erkölcsi megjavításuknak is előfeltételét képezi.³¹ A gyulai dologház sem különálló intézményként, hanem a megyei tömlőc keretei között működő szervezetként jött létre 1837-ben. Ez újólag alátámasztja, amit korábban a csavargók gyakori tömlőcbe zárásának 18. századi gyakorlatáról mondtunk. Ha a csavargók potenciális bűnözők, akik szegénységük mellett vagy éppen ezért a törvényt sem tisztelik kellőképpen, elzárásuk akkor igazán eredményes, ha kellő erkölcsi neveléssel párosul. Az 1841-ben a gyulai megyeház börtönében lévő 102 személy között hét csavargó akadt, a többi, vagyis a többség pásztor vagy jobbágy volt. Ám a csavargókat, valamint a pásztorokat és a telkes jobbagyokat többnyire mind állatlopás bűnében találták vétkesnek.

A gyulai dologházban, amely 1846-ig állt fenn, a pesti kényszerítő dologházhoz hasonlóan a munkára kényszerítés mellett a rabok testének a megrendszabályozását is a jellem átformálásának szolgálatába állították. Ha valaki húzódozott a munkától, vagy nem elég intenzíven vette ki belőle a részét, akkor nyomban csökkentették a kenyéradagját. Ami, fűzhetjük hozzá, nem áll nagyon távol a munkakényszer modern gyakorlatától (holott Magyarországon ekkor még semmiféle piacgazdaságról nem beszélhetünk), amely nem külső kényszer alkalmazásán, hanem az éhség által belsővé tett készlet mozgó erején nyugszik. Ez a kulcsa a korai iparosodás idején alacsonyan tartott bérek rendszerének, amely a gazdaság naturalista fogalmában leli magyarázatát. A polgárok nagy tömegeinek a nélkülözéshez közeli, vagyis az éhség állapotában tartása tűnt akkoriban egyedül hatásos eszköznek ahhoz, hogy biztosítani lehessen a kényszerű munkavégzés „önkéntes” vállalását. A liberális gondolkodók egymástól eltérő módon, mégis mindannyian elfogadták azt az elvet, miszerint a szegényeket kizárólag az éhség állandó fenyegetésével lehet munkára készíteni egy szabad társadalomban, ahol a munkaerő-piaci törvények az irányadók.³² Ezt a logikát tette magáévá a dologház is, bármilyen formák közt jött is létre.

Fontos volt továbbá, hogy az ember teste szintén kifejezze az erkölcsi jó iránti vágyat és az érte való törekvést. A dologház falai között, legalábbis Gyulán, a rabok „erkölcsi javítására” ezért a munka mellett elengedhetetlennek tartották, hogy „min-

30 *Dr. Weisz Béla*: A budapesti kényszerdologház fegyencei 1875-ben. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai 1876. 87–91.

31 *Szabó Ferenc*: Dologház Gyulán 1837–1846. In: „A tettetésnek...” i. m. 152–169.

32 *Palányi K.*: i. m. kül. 118–130.

den betyárságot képező viseletet, úgy mint zsíros nagy haj, hosszú perge bajuszok lenyíratassanak, s a foglyok lábaik időnként megmosattassanak”.³³

A dolgház nagy jelentősége a munkaerőpiac kialakulásának hosszan elhúzódó folyamata során abban rejlik: úgy oldotta meg a csavargó koldusok hatósági elzárását, hogy látszólag sértetlenül megőrizte az egyéni szabadság liberális elvét. A kérdésről a kortársak körében folyó diskurzus mutatja, a dolgháznak ezt a szerepét egyedül a koldulás, valamint a koldusok kriminalizálásával lehetett megnyugtató módon legitimálni. Mint Finkey Ferenc, a századforduló neves büntetőjogásza fejtegette 1905-ben: „Az államnak tehát kétségtelenül joga, sőt céljánál s feladatánál fogva kötelessége is az egyéni cselekvés szabályozása, vagyis az egyesektől egyfelől bizonyos pozitív tevékenységet, másfelől bizonyos cselekményektől való tartózkodást követelhet, s az ily állami parancsnak vagy tilalomnak ellenszegülő egyént jogában áll, s az összesség, a közrend és közjólét érdekében kötelessége is megbüntetni s ezzel szintén – legalább közvetve – megelőzést gyakorolni. Ez az általános szabály áll a csavargásra és koldulásra is.”³⁴

A börtön (fegyintézet) és a dolgház intézménye éppen ilyen okokból fonódott össze szorosan egymással később is, bár önálló dolgház (a fővárosi megszűntével) utóbb már nem működött az országban. Így, amikor az 1913. évi XXI. törvény meggyökerezett a büntetőjogunkban a *közveszélyes munkakerülés* fogalmát és egyúttal bevezette a *visszaesés* minősítést, ami a Csemegi-kódexből (1878:IV. tc.) még hiányzott, nem akadt megfelelő intézmény, vagyis dolgház, amely eleget tehetett volna a törvény kívánalmának. Ezért is sürgették a csavargás kriminalizálásán munkálkodó jogászok a fegyelmező szervezetek egész körének a hazai elterjesztését. „Szükség lenne – olvassuk egy 1912-ben megjelent jogtudományi dolgozatban – modern letartóztató és internáló intézetek (dolgházak, munkára szoktató, munkára nevelő intézetek, ipari és főleg hazánkban mezőgazdasági telepek, szegényházak, lehetőleg munkaközvetítőkkal összekötve, menedékházak, gyógyintézetek, ápoló intézeti jellegű internátusok, koldustelepek, iszákosok, epileptikusok internátusa stb.) részben társadalmi úton, részben a törvényhatóságok, részben pedig az állam által való létesítésére, vagy immár legalább komoly tervbe vételére.”³⁵ Am azok hiányában, ha a bíróságok alkalmazták egyáltalán a csavargás és a visszaesés esetén kiróható dolgházba utalás törvényi rendelkezését, akkor azt rendszerint a fogházakra bízták. Jóllehet ez a *határozatlan időtartamra szóló szabadságvesztés* nem egyszerű elzárás volt, hiszen arra irányult volna, hogy a munkával foglalkoztatott elítéltet „rendes életmódhoz szoktassa” és ezúton átnevelje. A határozatlan időtartam is már erre kívánt ösztönözni, miután a kikerülés időpontja éppen az átnevelés eredményességétől függött.³⁶

33 Idézi Szabó F.: i. m. 160.

34 Finkey Ferenc: A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból. In: „A tettetésnek...” i. m. 186–187.

35 Pekáry Ferenc: A csavargásról. In: „A tettetésnek...” i. m. 197–198.

36 Beliznay Kinga és mások: A magyar büntetőjog története. In: Magyar jogtörténet. Szerk. Mezei Barna. Bp. 1996. (Osiris tankönyvek) 304–305.

„Veszélyes” női szexualitás és a prostitúciopolitika

A munkán nyugvó erkölcsös és ép-egészséges világ nemcsak a munkátlan csavargó szegényeket, de azokat is marginalizálni igyekezett, akik megélhetésüket a családon kívüli nemi életre alapozták. A gyors urbanizáció közösségi feltételei között azonban hirtelen nagyon megnőtt a szexuális promiszkuitás gyakorisága, egyúttal felértékelődött annak gazdasági haszna is (árúvá lett). A folyamat számunkra legérdekesebb mozzanata, hogy milyen módon intézményesült a prostitúció a 19. századi Európában.

A prostitúcióként definiált megélhetés nyilvánvaló diszkriminálását elsősorban az tette lehetővé, hogy a női testnek ez a fajta gazdasági hasznosítása nem került be a munka legitim fogalmába. Az emberi test, mint a megélhetés forrása, vagyis a munkavégzés ekkortájt megszilárduló fogalma ugyanis a szexuális célú felhasználás egyértelmű kirekesztésével nyertek el végső értelmét s egyúttal újradefiniálta a nemek és az egyes életkori csoportok munkához fűződő viszonyát is. Erre a gyári törvényhozás keretei között került sor, midőn meghozták a női és a gyermekmunka korlátozásáról szóló rendelkezéseket.

Miután a családon kívüli és pénzkeresés céljából űzött női nemi promiszkuitás nem vált legitim munkává, a liberális állam minden további nélkül jogosultságot szerzett magának a prostituáltak magánéletébe történő közvetlen beavatkozásra. Amíg a férfiak a munkaerejük (a testük) értékesítését illetően teljesen autonóm módon járhattak el, mivel a munkaszerződés magánjogi természetű ügylet, addig a szexuális céllal kötött „szerződések” teljesen más értelmet nyertek. Az állam ilyen esetben gondolkodás nélkül érvényesítette szabályozó (korlátozó) befolyását a férfi és a nő közötti kapcsolatot illetően.³⁷

Kézenfekvővé tette az állami beavatkozást a (nő) magánéletébe (megsértve vele a nő magánautonómiáját) az is, hogy a családon belüli nemiséget tekintették erkölcsileg egyedül elfogadhatónak. Ahogy a kérdés egyik kutatója írja: „A 19. századi skót társadalomreformerek számára a nukleáris család volt az egészséges test (testület): minden egyéb a betegséget jelentette.”³⁸ A prostitúció így a családot közvetlenül is veszélyeztette, hiszen éppen azt a fajta szexualitást képviselte, amely a férfi és a nő kapcsolatát rideg üzleti-piaci kapcsolattá degradálja. A prostitúció azért lett a 19. században mintegy az égbekiáltó „társadalmi rossz” megnyilvánulásává, mert éppen ekkortájt gyökeresen módosult a szexualitás és a család (az otthon) jelentése. A piaci szférától légmentesen elszigetelt magánélet (benne a tiszta, vagyis érzelmenteli és produktív nemiséggel) rendjét látszott felborítani a nyilvános és nyíltan a pénzhez kötött női szexualitás tömeges gyakorlata. Ami egyenesen azt sugallta, a piac

37 *Philippa Levine*: Rough usage: prostitution, law and the social historian. In: *Rethinking Social History. English Society 1570–1920 and its Interpretation*. Ed by Adrian Wilson. Manchester, 1993. 275., 283.

38 *Andrew Blaikie*: ‘The map of vice in Scotland’: Victorian vocabularies of causation. In: *Civilization, Sexuality and Social Life in Historical Context. The Hidden Face of Urban Life*. Ed. by Judit Forrai. Bp. 1996. 118.

dezintegráló hatása kezd behatolni a tőle aggályosan védeni kívánt magánéletbe, hogy szükségszerű természetlenségével (gyerektelenségével) egyúttal meg is kérdőjelezze a családon belüli produktív nemi élet kizárólagos értelmét.³⁹

A prostitúció ráadásul az (egészséges) női szexualitást a maga egészében is beárnyékolta, mivel az a képzet társult hozzá, hogy a nő komoly veszélybe sodorja a férfit, hiszen a promiszkuitás a morális lazaság révén a társadalmi rendet éppúgy veszélyezteteti, mint közvetlen biológiai hatását tekintve. Ebből ered, hogy a prostitúciót egyre inkább kifejezetten közegészségügyi, egyszóval igazgatási problémának kezdik tekinteni. Megkönnyíti ezt, hogy a női szexualitás általában is a férfiótól gyökeresen eltérő antropológiai szemléletbe ágyazódik. Ennek a 19. század elejétől fokozatosan kibontakozó orvopatológiai nőképnek a sugalmazása szerint a női nemi szervek működése és kivált azok működési zavarai szabják meg az összes női életfunkciót, beleértve a nők érzelmi életét is. A nőgyógyászat ekkoriban folyó önálló (orvos) tudományi szakká alakulása mintegy intézményesen is megpecsételte a külön női antropológiát. Hiszen a nőgyógyászok nemcsak a bábák feladatkörét vették át, de ezen túl a női nemi szervek patológiáinak, valamint mindazon betegségek gyógyításának is egyedüli tudós szakértőivé léptek elő, amelyeket a női genitáliák szervi megbetegedéseiből vezettek le. S ez alól a lelki betegségek sem képeztek kivételt; mutatja ezt a hisztéria, e sajátosan nőinek tartott betegség múlt század végi orvosi diskurzusa.⁴⁰ A nőgyógyászat így teremtett egyazon szaktudomány szemléleti keretében szoros kapcsolatot a női nemiség és a patológia fogalmai között. Ami azt a nézetet ültette el mindenki fejében, hogy: „A nőt patológikus nemi szervei folytonosan veszélyeztetik normális életciklusokhoz kötött testi fejlődése során.”⁴¹

Ha a testnek a prostitúció formájában megnyilvánuló gazdasági hasznosulása nem fér össze a munkavégzés legitim fogalmával és ráadásul a családon kívüli, tehát a szabályozatlan női szexualitás egyúttal járványos betegségeknek is közvetlenül a forrásául szolgál, akkor az állam köteles foglalkozni vele. Ez a felelősség hasonló terhet ró a hatóságokra, mint a csavargó koldulás jelensége, arra kötelezi tehát őket, hogy megvédje tőlük a civilizált társadalmat. Nem csoda, ha a prostitúció intézményesítése során ezért szinte teljesen ugyanazokat a hatalmi technikákat alkalmazzák, mint a csavargó szegények esetében.

Nem tehetünk azonban egyenlőségjelet a kettő megítélése közé, jóllehet sem a koldulással egybekötött csavargás, sem pedig a prostitúció nem tartozott a korban a szó szigorú értelmében vett szegénypolitika körébe. „A prostituáltakkal, illetve a »veszélyeztetett« nőkkel és lányokkal kapcsolatos jóléti politika – jegyzi meg Susan Zimmermann – mindkét fővárosban alapvetően a szociálreformerek érdeklődési körében maradt. Sem Bécsben, sem Budapesten nem jelentkezett e téren ahhoz fogható intenzív tevékenység, mint amilyen mozgalom például a gyermekvédelem ügyé-

39 *Thomas W. Laqueur*: A társadalmi „rossz”, a magányos bűn és a teázás. Replika 1997. dec. 90–93.

40 *Emese Lafferton*: Hysteria and deviance in fin-de-siècle Hungary. Ilma's case. Replika 1998. Special issue 88–89.

41 *Franz X. Eder*: Sexualized subjects. Medical discourses on sexuality in German-speaking countries in the late 18th and in the 19th century. In: *Civilization* i. m. 23.

ben kibontakozott. A prostituáltakkal és a »veszélyeztetettekkel« szemben tanúsítandó gondoskodásra irányuló törekvés igen kis szerepet játszott a polgári és a szociálreformer filantrópia gazdag repertoárján belül.⁴² A szerzővel vitatkozva mindezt azonban nem egyszerűsíténém le a nemspecifikus diszkrimináció jelenségére.⁴³ Az viszont kétségtelen, hogy a prostituáltaknak mint valamiféle fenyegető másságnak a polgári tudatban meggyökeresedett fogalma (imázsa) elsősorban a férfiakra veszélyes ellenőrizetlen női szexualitás fantazmagóriájából merített.

A prostitúció szóban forgó imázsa, s a belőle kinövő női identitás éppoly fontos a prostitúció intézményes működésének a megértése szempontjából, mint amennyire elengedhetetlennek tűnt tisztázni a szegény idővel morálisan átértelmezett fogalmát, hogy magunk előtt lássuk a dologház funkcióját, a neki tulajdonított szerep lényegét.

A prostitúció mint valami abnormális emberi (sőt: női) magatartásforma kezelésének több egymással párhuzamos, olykor egymást váltó hatalmi technikája érvényesült a „hosszú 19. század” Európájában. A csavargó koldusokról való gondoskodást tárgyalva említettük a jelenséget kriminalizáló törekvést; nem állt ez távol a prostitúcióval kapcsolatos hatósági attitűdtől sem. A prostitúció eleve mindenhol a rendőrség illetékességébe került, melyet azon belül is egy külön erre szakosodott alhivatal, az erkölcsrendőrség igazgatott. Az általa gyakorolt felügyeletnek legalábbis kezdetben két fő gyakorlati eszköz állt rendelkezésére: a közönséges elzárás (az utcai „kéjteljesen” kapott lányok és asszonyok börtönbe vagy dologházba csukása), valamint a tevékenység valamifajta legalizálása, tehát munkavégzésként történő burkolt elismerése. Az utóbbi a rendőrség kizárólagos kompetenciájába tartozott, mert felhatalmazást kapott rá, hogy megkülönböztesse egymástól a prostitúciót jogszerűen vagy jogosulatlanul, tehát bűnözőként folytató nőket. A legalizált prostitúció kétfajta megszorítással járt magát a tevékenységet és annak végzőit illetően: szoros és állandó felügyelet alá került és egyúttal élesen szegregálódott. Vagyis: a prostitúció bordélyházi keretekbe szorítása, amely municipális szabályrendeletek eredményeként valósult meg, azt eredményezte, hogy a prostitúció eltűnt a nyilvánosság és a láthatóság teréből (az utcáról), és visszahúzódott a privát (vagy inkább a félnyilvános) szféra sejtelmes, ám azért könnyen kontrollálható világába. Ez, ráadásul, összhangban állt azokkal a kívánalmakkal, melyek általában is minimálisra igyekeztek korlátozni a nők nyilvános megjelenését.

Pesten 1867-ben alkotta meg a város vezetése azt a szabályrendeletet, amely bordélyba zárta a legalizált prostitúciót – ez a rendelkezés hosszú évtizedeken át érvényben maradt az időközben egyesült Budapesten is. Amint a rendelkezés indoklásában olvasható, a bordélyház kiválóan alkalmas rá, hogy a prostituáltakat kivonja az utcáról, és ezzel kiküszöbölhető a prostitúció „szemtelen gyakorlásából eredendő közbotrány”.⁴⁴

42 Susan Zimmermann: Making a living from disgrace. The politics of prostitution, female poverty and urban gender codes in Budapest and Vienna. 1860–1920. In: CEU History Department Yearbook 1994–1995. Ed. by Andrea Pető. Bp. 1995. 90.

43 Amint korábban tapasztalhattuk, mindkét nembeli csavargó koldusoktól szintúgy megtagadták a szegény, tehát gondoskodásra szoruló ember státusát – a zömük, ráadásul, férfi volt.

44 Idézi Forrai Judit: A budapesti prostitúció szabályozásának kezdetei. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XXVII. Bp. 1998. 94.

A rendelkezés értelmében 40-nél több bordély nem működhetett egy időben a városban és azokban egyenként legfőljebb 5–15 olyan lányt alkalmazhattak, akik idősebbek 17 évesnél. Bordély nyitásához szükséges engedélyt éppúgy csak a rendőrség adhatott ki, mint ahogy a bordélyházba felvett lányok „türelmi bárcáját” is a rendőrség állította ki. Ettől fogva viszont – az orvos mellett – a bordélytulajdonos gyakorolta a prostituált fölötti közvetlen felügyeletet, akinek az engedélye nélkül a lányok még rövid időre sem hagyhatták el az épületet (egyébként hetente legfőljebb egy-két alkalommal léphettek ki a bordélyház kapuján).

A 19. század utolsó évtizedeiben Budapesten is egyedül az utcai, vagyis a mesterségét jogszerűtlenül űző prostituált minősült bűnözőnek; bordélyos társa ugyanakkor olyan valakivé lett, aki egyfajta szolgáltatást (munkát) végez. A kiküszöbölhetetlen, ezúton azonban némileg domesztikált prostitúció azzal kecsegtetett, hogy mérsékelhető a tevékenységgel együtt járó járványveszély. Hiszen a bordélyok felügyeletének integráns részét alkotta a folytonos és szigorú egészségügyi vizsgálat. A budapesti gyakorlat például megkövetelte, hogy a kerületi főorvos négynaponként megvizsgálja a bordélyházi prostituáltakat és szükség esetén azonnal kórházba utalja közülük azt, aki megbetegedett.⁴⁵ Az utcai prostitúció esetében viszont a kriminalizáló törekvések garantálták a jelenség visszaszorítását. Az utóbbi persze mérsékelt sikerrel járt, hiszen amíg például 1878-ban a bordélyházi prostituáltak száma 281 volt, addig a rendőrség 850-900 utcán csavargó prostituáltat és további 729 bárcás prostituáltat fogott el és büntetett meg; ők nem legális bordélyház alkalmazásában álltak.⁴⁶

A prostitúciónak ez a megkettőzése és differenciált kezelése mindaddig fennmaradt, amíg a bordélyrendszer életképesnek bizonyult. A kriminalizálás ekkoriban csupán a bordélyházon kívüli prostitúciót sújtotta, a domesztikált, vagyis bordélyházba kényszerített prostitúciót viszont az állam adófizetésre kötelezett tisztes iparként legalizálta. A rendőri felügyelet így mindenekelőtt a kriminalizált prostitúció üldözésére koncentrált, vagyis azon örködött, hogy kizárólag olyanok élhessenek prostitúcióból, akik élvezik a rendőrség erre jogosító felhatalmazását. 1896-ban az erkölcsrendészet által Budapesten lefolytatott 2279 eljárás csupán egyhetede érintette az engedéllyel bíró bordélytulajdonosokat, ám minden *második* esetben illegális bordélyház üzemeltetése adott okot a fellépésre és minden *harmadik* esetben utcai vagy egyéb bordélyon kívüli szexuális szolgáltatást (titkos „kéjvelést”) szankcionált a hatóság. A bordélyházak falai közé száműzött zabolátlan női szexualitás egészségügyi kontrollja ugyanakkor megfelelő garanciát adott a prostitúció mint járványgóc okozta veszélyek elhárítására. Hiszen, amíg 1896-ban a bordélyban foglalkoztatott 466 prostituált 958 alkalommal került kórházba orvosi kezelés végett, a 756 számon tartott magánprostituált csak 454 alkalommal járta meg ilyen okból a kórházakat.⁴⁷

45 I. m. 95.

46 *Szécsényi Mihály*: A bordélyrendszer Budapesten. Rubicon 1993. 8–9. sz. 59.

47 *Forrai Judit*: Fények és árnyak a milleniumi ünnepeken. In: Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Szerk. Nagy Beáta, Sárdi Margit. Debrecen, 1997. 223–224.

A prostituáltaknak a közegészségügyi diskurzus keretei között ily módon meg-szerkesztett imázsa még akkor is élénken hatott, midőn a századforduló körüli években Európa-szerte módosult a tevékenység színtere. A bordélyrendszerrel, ezzel a felülről diktált intézménnyel szembeni ellenállás jegyében ugyanis mindinkább előtérbe került az utcai prostitúció, melynek kezelésére a hatóság egyszerre használta a kriminalizálás korábban már bevált eszközét (a bebörtönzést), valamint a medikalizálás politikáját. Ekkoriban terjedt el széles körben a járványos betegség mint metafora használata a prostitúcióval kapcsolatban, ami ahhoz is érveket szolgáltatott, hogy mi szól a társadalmi csoport kriminalizálása mellett. Nem arról van tehát itt szó, amit ma is számosan vallanak a prostitúció múltjának kutatói közül, hogy a hivatásszerű női nemi promiszkuitás kivételes biológiai veszélyessége folytán került be a szociális (közegészségügyi) gondoskodás rendszerébe, lévén, hogy a szifilisz a prostituáltak jóvoltából úgymond népbetegséggé vált az idők folyamán. A dolog nem ilyen egyszerű. A nyilvános (immár nem bordélyos) prostituáltak gyógykezelése valójában a kényszerítés elvén alapult, olyan hatósági felügyelet volt tehát, melyet orvosok útján (is) gyakoroltak. A cél ekkor éppúgy, mint a csavargó koldusok esetében magának a deviáns személynek a „normalizálása”, bár ebben az esetben az a (női) test biológiai reparálására, a másik esetben pedig az elfajzott emberi jellem hibáinak a kiigazítására irányult. A prostituáltak így biztosított egészségügyi ellátása és állandó felügyelete folytán a kórházak és az orvosok nem pusztán gyógyító és megelőző céllal, hanem kifejezetten a kényszerítő hatalom képviselőiként foglalkoztak a rájuk bízott nőkkel.⁴⁸

A bordélyházi prostitúció háttérbe szorulása az utcán és más nyilvános tereken űzött „titkos kéjelgés” mögött tovább fokozta azt a hatósági törekvést, hogy szoros kontroll alá vonják a női testet. A legális bordélyházak mellett már az 1870-es években elszaporodtak Budapesten az engedéllyel nem rendelkező „kéjnételepek”, melyek száma a bordélyokénak akár a dupláját is meghaladta. Mivel a rendőrségi tiltás nem járt eredménnyel, egy idő múlva ezeket a telepeket is legalizálták és így kialakult a nem bordélyházi magánkéjné fogalma; rá szintén kiterjesztették az orvosi felügyelet rendszerét.

Azt, hogy milyen nagy figyelem övezte a szabályozatlan női szexualitás lehetséges hatósági ellenőrzését, mutatja az az 1893-as magyarországi belügyminiszeri körrendelet, amely kötelezővé tette a szállodák és vendégfogadók egészségügyi ellenőrzését a tiltott prostitúció megakadályozása érdekében. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy *minden* ott dolgozó nőt rendszeresen kényszervizsgálatnak vetettek alá, vagyis úgy kezelték őket, mint feltételezett prostituáltakat.⁴⁹ Hasonló megfontolásból hosszú időn át (1907-ig) tilalmazták, hogy a nők pincéreként dolgozhassanak a kávéházakban.⁵⁰ Ez a munka ugyanis könnyen asszociálódott a szexuális szolgáltatás fogalmával. Amikor pedig már semmi sem gátolta, hogy nők is elvállalhassák ezeket

48 *Ph. Levine*: i. m. 281.

49 *Forrai Judit*: Kávéházak és kéjnék. Budapesti Negyed 1996. nyár–ősz 114.

50 *Nagy Beáta*: Nők a kávéházak és a kávéházi alkalmazottak között. Budapesti Negyed 1996. nyár–ősz 100.

a munkákat, akkor újra tág körben határozták meg a legális prostitúció társadalmi kereteit. Az ilyen, tehát a prostitúciót mintegy mellékfoglalkozásként űző személyek számára igazolványt rendszeresítettek és 1909-től őket is bevonták a kötelező orvosi felügyelet körébe. S ezzel a kör be is zárult. Az első világháború előestéjén a Budapesten regisztrált 321 bordélyházi alkalmazott, 769 magánkéjnő, valamint 1109 igazolványos prostituált mind szoros orvosi felügyelet alá került.⁵¹

A hatóság prostitúcióhoz fűződő viszonya is bizonyítja, hogy milyen mélyen átítatta a társadalom organikus szemléletmódja a liberalizmus korának eszmevilágát. A betegségért e mentalitás sugalmazása szerint teljes egészében az egyén viseli a felelősséget, mivel az rendszerint abból fakad, hogy az egyén rosszul bánik a testével. Ami ebből magát a közt illeti, az pusztán annyi, amit a közegészségügy helyes igazgatása útján meg lehet oldani.⁵² Ha viszont betegnek lenni merőben magánügy, a beteg emberen egyedül csak önmaga segíthet. Más a helyzet a közösségre veszélyt jelentő betegekkel, akik megfertőzhetik embertársaikat. Az ő testi nyavalyájuk már felveti az állam felelősségét is; a járványveszély elhárítása érdekében velük szemben helye van akár még a kényszer alkalmazásának is. S, természetesen, az állam (és mindenféle hatóság) emellett további eszközöket is bevet a járványgócok felszámolására (csatornázás, lakásreform). Ebbe a sorba illeszkedik tehát a prostitúcióról folytatott diskurzus, valamint a prostitúció igazgatásának éppen csak vázolt gyakorlata.

A prostitúció azonban nemcsak metaforikus értelemben, a betegség mint társadalompatológiai tünet révén, de prózaibb módon szintűgy forrását képezhette a társadalmi dezintegrációnak, miután szorosan összekapcsolódott a törvénytelen gyermek fogalmával. Köztudott, hogy sok leányanya folyamodott előbb-utóbb ehhez a különösen lukratív mesterséghez, miközben házasságon kívül született gyermekét mások gondozására volt kénytelen bízni.⁵³ A sorsukra hagyott újszülöttek és az elhagyott gyermekek (a lelencek), valamint a fiatalokú normaszegők (bűnözők) alkotják azt a további társadalmi kört, amely lassanként szintén bekerült a szociális gondoskodás, az állami szociálpolitika látókörébe; ám erre újfent az individuális magánautonómia kikapcsolásával és a hatósági felügyelet intézményesítésének az eszközeivel került sor.

Elhagyott gyermek és a terápiás állam

Az *elhagyottság* nem teljesen új keletű jelenség, viszont tagadhatatlan, hogy a rohamos urbanizáció következtében drasztikusan megemelkedett az elhagyott csecsemők és gyermekek látható tömege. Ijesztően magas halálozási gyakoriságuk ugyanakkor az egyik fő oka a modern (ipari) nagyvárosok negatív népesedési mérlegének.

51 Szécsényi M.: i. m. 61.

52 Bryan S. Turner: Az étrendről folyó diskurzus. In: Mike Featherstone, Mike Hepworth, Bryan S. Turner: A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória. Bp. 1997. 62–65.

53 Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Bp. 1983. (Gyorsuló idő) 116–117.

Mégis: már a kortársak előtt kezdettől nyilvánvaló, hogy az elhagyottság kérdése nem pusztán ezért került egyszeriben a szociálpolitikai figyelem homlokterébe. Az elhagyottság ügye Magyarországon a 19. század végéig, a 20. század elejéig, de Európa-szerte szintén eddig az időpontig nem lépte át a társadalmi filantrópia illetékességének a kereteit. Így a dajkakérdés, illetőleg a lelencgondozás kizárólag az öntevékeny társadalmi karitászra tartozott, az állam közvetlenül még krízishelyzetben sem avatkozott be a családi életbe. Egy 1876-os törvény előírta ugyan, hogy a helyi hatóságok, Budapesten a kerületi előjáróságok ellenőrizték a dajkaságba adást, valamint a dajkának szegődést, ám a legtöbb ilyen ügylet elkerülte a hivatalos szerveket. A többnyire cseléd foglalkozású leányanyák törvénytelen újszülöttjei (számuk a századvégi Budapesten 5-6 ezer körül alakult) zömmel falusi dajkákhöz kerültek és sajnálatosan nagy hányaduk egy-két éven belül meg is halt. Az állam hallgatólagosan tudomásul vette, hogy a leányanyák nem képesek gyermekeiket megtartani és kénytelenek őket a sorsukra hagyni. Amint a fővárosi tanács egy hivatalnoka fogalmazott: „a cselédi minőségben alkalmazott, tehát mások háztartásában s függő viszonyban élő egyéneket közigazgatási úton arra kényszeríteni se nem lehet, se nem célszerű, hogy gyermekeiket magukhoz vegyék, mert ez esetben keresetükben gátolva egészen illetőségi községük terhére esni kényteleníttetnek”.⁵⁴ A szülők (vagy inkább az anya) által elhagyott csecsemők és kisgyermek, a lelencek gondozása így kizárólag a társadalmi egyesületek vállára nehezedett, melyek e célból maguk is a bérdaajka intézményt vették igénybe.

Az egyik legjelentősebb ilyen társadalmi szervezet, az 1885-ben alakult *Fehér-Kereszt Országos Lelenház-Egyesület* például 605 gyermeket vett magához 1896-ban, ám közülük 423-at dajkákhöz helyezett ki gondozás végett.⁵⁵ S még akkor is, midőn (1898-at követően) kezdetét vette az elhagyott gyerekek állami gondozása, százszámra működtek a fővárosban és országszerte az erre szakosodott jótékony egyesületek.⁵⁶ A századfordulón azonban döntő fordulat történt az elhagyott gyerekek és fiatalok megítélésében, valamint az állam hozzájuk fűződő gyakorlati viszonyát illetően. A történet úgy indult, hogy pontosan meghatározták az elhagyottság jogi fogalmát. Ez a nyilvánvalóan a családon kívüliségre vonatkozó állapot jogi értelemben ettől fogva mind több és egyre szerteágazóbb jelentésre tett szert, ennek folytán az általa definiált szociológiai jelenség maga is folyton bővült.

Az állami szociális ellátás szempontjából mérföldkőnek számított az 1898:XXI. tc., amely a betegápolás költségeit az államra hárította. Számunkra itt most egyedül az a fontos, hogy a szegény gyermekek, vagyis, akiket a helyhatóság (és nem az állam) elhagyottnak nyilvánított, ápolási, gondozási és nevelési tekintetben hét éves korig az állam oltalmába kerültek. A rendelkezés végrehajtását ugyanakkor két le-

54 Idézi Gyáni Gábor: *Gyermeksors a történelemben. Szoptatós dajkák a polgári átalakulás korában. Világosság* 1980. 447.

55 *Kaszás Marianne*: Az egyesületi karitáztól az állami gondoskodásig. Szociális gyermekvédelem a századfordulón Budapesten. Szociológiai Szemle 1994. 1. sz. 133.

56 A fiatalok támogatására hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon. Összeáll. Kún Béla, Marschalkó János, Rottenbiller Fülöp. Bp. 1911. 73-475.

lencgondozással foglalkozó társadalmi egyesületre bízták. Miután az intézkedés eredményeként hatalmas méretűre duzzadt az elhagyottság címén állami ellátásra szoruló gyermekek száma, a lelcgondozás ügyét hamarosan ki is kellett venni a társadalmi egyesületek kezéből, melyet azok már nem tudtak kellőképpen ellátni.

Az 1901. évi VIII. törvénnyel ezért felállították az állami gyermekmenhelyet, melynek feladatául szabták a *hétévesnél* fiatalabb elhagyott, illetve a talált, tehát lelcg gyerekek (akinek a szülei ismeretlenek) gondozásba vételét. Elhagyottnak az számított, aki vagyontalan árva (és nem helyezhető el árvaházban); akit a szülei, mert börtönben, kórházban vannak, képtelenek gondozni és akit a nagyszülei sem tudnak eltartani. Másfél hónappal később a törvényalkotók 15 éves korig tolták ki az elhagyottá nyilvánításra jogosító életkori határt, jóllehet a 7–15 évesek feletti gondoskodást az állam továbbra sem vállalta magára (1901:XXI. törvény), kijelentve: „megbízható gondviselőknél, elsősorban gazdáknál és iparosoknál” kell őket elhelyezni.”⁵⁷ A két törvény együttesen 1903-tól, az ún. Szabályzat megalkotásával lépett végül érvénybe. Ezt követően tovább tágították az elhagyottság fogalmát, miután bevezették az *erkölcsi elhagyottság* kategóriáját: erről 1908-ban belügyminiszteri rendelet intézkedett.

Az erkölcsi elhagyottság fogalmának gyors egymásutánban történt többszöri pontosítása (további kiterjesztése) teremtette meg az alapot ahhoz, hogy megindulhasson a fiataalkori deviancia kriminalizálása, mivel ezzel a családon kívüli gyermeki életet illegitimé nyilvánították. Annak elötte, hogy meghatározták volna az erkölcsi elhagyottság jogi állapotát, a családi köteléken kívül élő és úgymond „erkölcsi züllésnek” kitett gyermekek és kamaszok semmilyen különösebb figyelmet nem keltettek környezetükben. Így hosszú időn át a gyermek koldus is megszokott jelenségnek számított. A felnőtt koldusok mellett társként és önállóan is gyakoriak voltak a 19. században a csavargó, s egyúttal kéregetésből élő gyerekek a nagyvárosokban. Budapesten: „A magányosan járó gyermek koldusok között az utcaseprő fiú volt a legkülönösebb. Az utcai átjáróknál sáros időben ott állott kis seprűjével, s a járókelő közönségnek megkönnyíté az átjárást az által, hogy a sarat félreseperve, megtisztította az utcát, amiért a közönség részéről egy-egy váltókrajcár jutalom járt részére.”⁵⁸

Az erkölcsi elhagyottság fogalmának a gyakorlati alkalmazása nyomán azonban egyszerűben érvényét veszttette ez a sokáig eltűrt „illegitimitás”⁵⁹ és utat nyitott a hatósági felügyelet e téren is érvényesülő szigorának.

A két háború között az idézetthez képest már merőben másként alakult a felnőttek társaságában kolduló gyerekek sorsa. A fővárosi tanács *Árvaszéke* 1933-ban például azt a határozatot hozta, hogy „azokban az esetekben, amikor a gyermekkel kolduló nőket – rendszerint többszöri bekísérés után – a rendőrség 1-2 napot meghaladó toloncházi büntetésre ítéli, erről haladéktalanul értesíti a dunai kerületi kapitányságot, mint rendőri gyermekbíróságot, amely a kolduló anyával a toloncházban

⁵⁷ Kaszás M.: i. m. 137.

⁵⁸ Létay Miklós: *Az utca népe Pest-Budán (1848–1914)*. Bp. 1993. 61.

⁵⁹ Michel Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Bp. 1998. 68., 71–72.

elhelyezett gyermekeket sürgősen beszállítja az állami gyermekmenhelybe”. Az árvaszék, egy 1925-ös miniszteri rendelet alapján az erkölcsi elhagyottság megállapításával indokolhatta a gyermek állami menhelyen történő elhelyezését. S ezzel a gyerekek által űzött koldulás rendészeti kérdésből nyomban szociálpolitikai ügygé lényegült át. Mint a határozat végén meg is jegyzik: „a koldulás leküzdése nem rendőrségi és nem gyámhatósági feladat, hanem szociális probléma”.⁶⁰ Megállapíthatjuk, a csavargó koldusok jellemét (erkölceit) korrigáló elzárás (valamint munkára kötelezés), vagy a prostituáltak testét korlátok közé szorító szegregálás és kényszerű orvosi felügyelet módjára a családon kívüli gyermekek „normalizálása” is azzal járt, hogy az egyént igyekeztek betagolni a szociálpolitikai színezetű fegyelmezés átfogó rendszerébe.

A fiataalkori bűnözés megfelelő, lényegében paternalista kezeléséről intézkedő jogszabály (1908:XXXVI. tc.) korabeli értelmezése során expressis verbis ki is mondták az új rendszernek ezt a kettős értelmét, kettős rendeltetését. „A társadalom részéről várt ezen szociális *mentési munkálat* egyrészt az elhanyagoltakat, az elmaradottakat és a gazdaságilag s erkölcsileg gyöngéket ortalomba veszi, másrészt az elvetemülteket vagy elhagyottakat felemeli s a tisztesség, az önuralom, a becsületes munka szeretetéhez visszavezeti” – szölt a magyarázat.⁶¹

De mi motiválta vajon a csecsemők és a gyermekek e törvényekben kifejezésre jutó integrálási törekvését és miért ilyen későn, a 19-20. század fordulóján került rá sor? A kérdésre a választ röviden abban adhatjuk meg, hogy a piaci liberalizmus hatására bomlásnak indult családi patriarchalizmust az állam a maga paternalista tekintélyével próbálta pótolni azért, hogy biztosítsa annak kohéziós erejét. Hosszú idő telik azonban el addig, amíg a paternalizmus kifejezetten magántermészetű formái teljes egészében átengedik a terepet az állami szociálpolitikának. Ennek a magán-, helyesebben társadalmi gondoskodásnak évtizedeken át az egyesületi keretek közt működő filantropia és a munkaadói patronázs volt az egyedüli formája.

Felmerül a kérdés, hogyan volt összeegyeztethető a klasszikus liberális elképzelésekkel a paternalizmus bármiféle gyakorlati megnyilvánulása. Az erről folytatott korabeli francia diskurzust elemezve Castel rámutat: a szociálreformerek azon meggyőződésre jutottak, hogy az igazi társadalmi szerződés valójában gyámsági szerződés, ha nem is a hagyományos, a feudális kötelékekből adódó gyámsági viszonyok értelmében. Hiszen: „Az önkény és az abszolutizmus ellenében kivívott szabadság szellemében szó sem lehet arról, hogy ezeket visszaállítsuk. Abban a pillanatban azonban, amikor a társadalom tagjai között olyan szintkülönbségek fordulnak elő, amelyek lehetetlenné teszik, hogy kölcsönös, egyenlőségen alapuló szerződést kössenek egymással (a gazdag a nincstelennel, a szakértő a tudatlannal, az orvos az elmeháborodottal, a civilizált ember a vademberrel), létrejöhetnek új gyámságok. Ezek lehetnek ideiglenesek vagy állandóak, attól függően, hogy az egyenlőtlenviszony átmeneti avagy állandó jellegű-e. De már nem az archaikus örökségek irracionálisát juttatják kifejezésre, amikor a tudatlanságba süllyedt társadalom fölött a despo-

60 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV 1410 b. 733/1933.

61 Bevezetés. In: A fiataalkorúak i. m. 4. – Kiemelések az eredetiben.

tizmus uralkodott. A tudásra, a kompetenciára alapozott tekintély jelentette legitimitás fejeződik ki bennük, egyszerűen a ráció legmegalapozottabb fölhasználását jelentik olyan történelmi körülmények között, amikor nem mindenki képes racionálisan viselkedni.”⁶²

Mindenekelőtt a gyár jelenti a patronázs kivirágztatásának legmegfelelőbb (társadalmi) ágensét, hiszen ahogy Castel is utal rá, „a vállalatvezetőnek gyakorlatilag korlátlan és senkivel meg nem osztott hatalma van a munkások fölött”.⁶³ S valóban, helyenként (Franciaországban főleg a század első felében) sorompóba is lépett az ilyesfajta gyári paternalizmus.⁶⁴

Visszatérve az elhagyott és olykor deviáns viselkedést tanúsító gyerekek világához, idővel annak is megérték a feltételei, hogy állami gyámkodás váltsa fel a szülői gondoskodást. A folyamat kezdőpontját a kötelező iskolába járás törvénybe iktatása képezi, majd ebbe az irányba mutat a későbbiek során az elhagyottság jogán törvényesített állami felügyelet és gondoskodás elfogadtatása. Korántsem véletlen, hogy éppen Európa legliberálisabb országában, Angliában maradt az állam legtovább (a 19–20. század fordulójáig) távol az iskolaügytől, teljesen átengedve a közoktatás finanszírozását és az iskolai curriculumok meghatározását az egyes felekezeteknek és helyhatóságoknak.⁶⁵

A gyermekek ügye sem kerülhette azonban el az állami beavatkozás végzetét. Franciaországban az 1840-es évek és a század vége közti bő fél évszázad megannyi gyermekekkel kapcsolatos törvényi rendelkezése például gyökeresen átalakította a szülők és a gyermekek kapcsolatát. A közegészségügyi jellegű, ám politikai célok jegyében meghozott intézkedések közvetlenül a családi élet rendezetté tételét szolgálták annak érdekében, hogy a megreformált (domesztikált) munkáscsalád betölthesse a tőle elvárt szocializációs szerepet. Az intézkedések, jegyzi meg Donzelot, „kétségtől az elhagyottsági állapot, tehát egy olyan helyzet gyógyítását célozták, amely könnyen válhatott a munkásság gyermekeinek sorsává; s leginkább arra irányultak, a szülőket megfosztva annak lehetőségétől, hogy gyermeküket bevezessék az életbe, lehetőleg leszűkítsék e rétegek szociális-politikai mozgásterét”.⁶⁶

A hatalom szüntelenül úgy tekintette a családot, mint a társadalmi rend lehetséges pillérét; abban a formájában viszont, ahogy az alsó osztályok körében az iparosodás és urbanizáció során az intézmény végül meghonosodott, mégsem találta megfelelőnek és ezért célul tűzte ki a megváltoztatását, hogy visszahelyezze jogaiba a hagyományos patriarchális szellemet. Ez a családon keresztül gyakorolt állami terápiás gondoskodás (vagyis a magánszférába történő állami beavatkozás) különféle formákat öltött a századforduló évtizedeiben. Pregnáns megnyilvánulása volt többek közt az erkölcsi elhagyottság fogalmából levezetett kriminalitás államigazgatási

62 R. Castel: i. m. 214.

63 I. m. 229.

64 Peter N. Stearns: Paths to Authority. The Middle Class and the Industrial Labor Force in France, 1820–48. Urbana, 1978.

65 Gillian Sutherland: A késlekedő állam. Világtörténet 1991. tavasz–nyár 18–29.

66 Jacques Donzelot: The Policing of Families. New York, 1979. 78–79.

üggvé nyilvánítása, melynek a fiataikorúak javítóintézetei lettek fő szervezeti letéteményesei.

Magyarországon 1907-ben jött el az a pillanat, hogy először még csak miniszteri rendelet formájában (60 000/1907. IX-b BM.), utóbb (1908) a törvény erejével is elrendeljük az „erkölcsi romlásnak kitett avagy züllésnek indult gyermekek” kényszer jellegű oltalmazását. A kiskorú bűnöző fogalmának intézményesítése szakítás volt azzal a múlttal, amikor „a hatóságok [...] a környezetükben erkölcsi romlásnak kitett avagy züllésnek indult 15 éven aluli gyermekek legnagyobb részével, mint közönséges bűntevőkkel vagy egyébként elzüllöttekkel a hatósági ridegség szigorával s közönyével bántak el”.⁶⁷ Az 1906-ban alakult *Országos Gyermekvédő Liga* is egyik fő feladatának azt tekintette, hogy Budapesten „a szigorúbb nevelést igénylő gyermekek számára internátust állít fel”.⁶⁸ Hamarosan meg is nyílt az egyesület jóvoltából a fővárosban egy fiú javítóintézet, az egyik elővárosban pedig egy hasonló intézet a leányok számára.

A terápia állam az erkölcsi elhagyottság jogi deklarálásával saját maga, vagy az e célból igénybe vett filantróp egyesület közbeiktatásával úgy lépett a szülő és gyermek közé, hogy azt mintegy a gyermek „érdekeit” szolgáló aktusként tüntette fel. „A legszomorúbb látványt nyújtják azok a gyermekek – szól az Országos Gyermekvédő Liga gondolatmenete –, akikkel különösen a fővárosban lépten-nyomon találkozunk, akik éhség, hideg, és igen gyakran velük született rossz hajlamoktól hajtva a közbiztonságot veszélyeztetik és akik idővel a javítóintézetek, börtönök és fegyházak lakóinak számát gyarapítják.

Ezek a gyermekek, ha kellő időben kiragadtatnak abból a környezetből, amely az ő nevelésüket akár nembánomságból, akár rosszakaratból elhanyagolja, menthetők a polgári társadalom, a becsületes munka részére. De ha ott maradnak abban a fertőben, akkor az utca veszi őket nevelésbe, és borzalommal kell látnunk, hogy a gonosz szülő miként kényszeríti a serdületlen gyermeket koldulásra, csavargásra és lopásra, csak azért, hogy az ilyen módon szerzett pénz a szülők könnyebb megélhetésére szolgáljon.

Látnunk kell azt, hogy a szülők gonoszsága és kapzsisága folytán serdületlen kisleányok gyufaárulgatás örve alatt az utcán járó-kelő férfiakkal a legerkölcstelembb ajánlatokat teszik.”⁶⁹

Ám az sem ritka, hogy maguk a szülők kérik a (rendőr)hatóság közbelépését kezelhetetlen gyermekeik ügyében, vagy a családi környezettanulmányok tapasztalataival indokolják „nevelési segítség” nyújtását. Minden ilyen esetben a „züllésnek” indult gyermek „megmentése” a szüleitől való elszakítással, a bűnös családi milióból való kiszabadítással „oldódhat meg”. A fiataikorúak bírósága, és ez a századelőn Magyarországon is törvényesített újfajta gyakorlat tényleges üzenete, megvédi a fiatalokat erkölcstelen szüleiktől, vagy ellenkezőleg: a szülőket oltalmazza romlásnak indult gyerekeiktől. Az utóbbi során a gyermek morális felügyelet alá helyezése hoz-

67 60 000/1907. IX-b BM. számú körrendelet. In: „A tettetésnek...” i. m. 271.

68 BFL IV 1407 b. 980/1906-IX.

69 Uo.

zájáru, hogy idővel helyreálljon a család korábban megbomlott rendje. A család így ab ovo, vagy alaposan megreformált változatában továbbra is az állam természetes szövetségese, mely utóbbi a családtagok egymás közötti kapcsolatainak a liberalizálása révén lehetővé teszi a családra általa rákényszerített normák érvényesülését (az iskolakötelezettség betartatásával, a vadházasságok törvényesítésével stb.).⁷⁰

Óvakodás a „túlzott gyámkodástól”

Magyarországon azonban (1945 előtt) soha nem öltött végletes méreteket a hatósági gyámkodás, az állami terápiás beavatkozás gyakorlata. Már akkor, midőn az erkölcsi elhagyottság jogi fogalmát kimondják, s nyomban alkalmazni is kezdik a gyakorlatban (a fiataalkori büntetőbíráskodás bevezetése és az állami menhelyek felállítása), maga a belügyminiszter jelenti ki: nem várható el az államtól, az önkormányzatoktól és a társadalmi filantrópiától, hogy „minden oly gyermek életsorsának intézését magára vegye, aki szülőinek erkölcsi süllyedése vagy szegénysége miatt szenved, és nem képes szomorú, röghöz kötött helyzetéből kiemelkedni”. Érvelése kettős. Az egyik argumentum szerint a feladat túlságosan nagy költségei eleve megghiúsítják az ilyen elvárások kielégítését. A másik, számunkra érdekesebb indoklás szerint viszont az effajta külső beavatkozás nemhogy megerősíti, sokkal inkább rombolja a család intézményét: „a társadalom és vele az állam alapjainak megrendítésére vezetne, ha a gyermekvédelemnek szertelen kiterjesztésével a szülői kötelességek elmulasztása nemcsak büntetlenül maradna, de azt a szülők terhének átvállalásával, szinte jutalmaznák. Nem szabad feledni, hogy végre is a szülőknek magzatjaikhoz való és természet által ösztönképp beléjük oltott vonzalma az, amelyből a társadalom legszebb erényei fakadnak, a családi összetartozandóság érzete az, mely a haza szeretetének is csírája.”⁷¹

Az előző évben éppen általa kibocsátott már említett rendelet – saját értelmezése szerint – akként érvényesíti a gyermek jogát, hogy „nem állítja más alapra a szülő és gyermek közti jogviszonyt, mint amilyen az hatályban levő polgári magánjogunk szerint”. Majd kiemeli, hogy előbbre való a szülő gondviselőként betöltött szerepe az állam gyermek iránti felelősségvállalásával szemben.

S ez esetben nem pusztán holmi elvi politikai kinyilatkoztatásról van szó. A konkrét jogalkalmazás példái bizonyítják, hogy a szülő és a gyermek közti kapcsolatba beavatkozó állam nálunk ekkor és később szintén határozott önmérsékletet tanúsított. A fővárosi tisztviselő ügyész fellebbezéséből idézünk, amely egy másik hatóság elhagyottá nyilvánítási határozata ellen íródott. „A fenti számú határozattal elhagyottá nyilvánított gyermek atyja Vecsek Pál 100 korona havi fizetéssel bír; felesége gyári munkásnő s így ketten együtt bizonyára keresnek annyit, hogy nem volna méltányos gyermekeik nevelésének gondját teljesen az államra hárítani, annál kevésbé, mert

70 J. Donzelot: i. m. 91.

71 BFL IV 1410 b. 1415/1908.

hasznos eljárás nagyon könnyen elősegítené a munkásosztálynál amúgy is laza családi kötelék bomlását.

Különösen világosan utal erre a veszélyre az 1903. évi 1. számú belügyminiszteri körrendelet, mely kimondja: hogy senki, kinek igénye nincs az állami gyermekvédelemre, elhagyottá ne nyilvánítsák, nehogy a túlzott gyámkodás azokban, akik a gyermeket a vérségnél és törvénynél fogva tartani kötelesek, ennek a kötelességnek érzetét lazítsa, elhallgattassa, nehogy a társadalomban az állami mindenhatóság hitét keltse fel”.⁷²

1918 előtt a liberális elvek kétségtelen vonzereje is közvetlenül hozzájárult ahhoz, hogy a terápiás állam erősen kordában tartsa gyermekboldogító szerepkörét. 1920-at követően inkább az ekkoriban már mind több jóléti intézményt fenntartó állam szociálpolitikai prioritásai hatottak ebbe az irányba. Az mindenestre tény, hogy a húszas és harmincas évek kormányai szociális gyermekvédelmi politikájukban mintegy a századforduló előtti liberális gyakorlathoz látszottak visszatérni. A népjóléti és munkaügyi miniszter egy 1922-ben kiadott rendeletében megállapította: „az elhagyott gyermekek gondozásba vételét célzó elhagyottá nyilvánítási határozatok az időközben beállott gazdasági változások folytán felülbírálatra szorulnak [...] [Mivel az] elhagyott gyermekek számának [...] erős emelkedése következtében a gyermekmenhelyek nem képesek a gyermekvédelem feladatát kellően ellátni, s maga az állam pénzügyileg nincs oly helyzetben, hogy ezt a nagy megterhelést elbírja.”⁷³

Arra biztatja a miniszter a helyi hatóságokat, hogy jól gondolják meg, mire és kire pazarolják gyermekvédelem címén kevés pénzüket, mert az állam a megemelkedett költségeket részben vagy egészben rájuk fogja áthárítani. Majd leszögezi: „Nem szabad a gyereket a vér szerinti családjából kiragadni csak azért, mert a család segítség nélkül nem tudja eltartani, hanem támogatni kell a családot”.⁷⁴ Ezért azután meg is szünteti a „teleprendszer”, hogy a gyermekeket megfelelő tartásdíj folyósítása mellett visszaadassa a szüleiknek, vagy nevelőszülőknél helyeztesse el őket. Ám hat évvel később hozott újabb intézkedésével „az állam szorult pénzügyi helyzetére tekintettel” már ezt a rendszert is csupán az egy éven aluli gyerekek számára tartja továbbra is életben és ezzel ugyancsak lecsökkenti az állami gyermekvédelem körébe vont kiskorúak tömegét. Ami jól mutatja, hogy a terápiás állami gondoskodás Magyarországon kezdettől igen szűk szociológiai körben tudott hatni.

*

Egymástól látszólag távol eső szociális problémák kapcsán végül mindig azt kaptuk eredményül, hogy a szociális gondoskodás államosítása óhatatlanul a „normalizálás” politikájával jár együtt. Ezért is jut Polányi Károly könyve utolsó oldalain arra az igen sommás következtetésre, mely szerint a szabad társadalom megteremtése nem több merő utópiánál. „Ha egy bonyolult társadalomban a szabadság elterjesztésének és megerősítésének egyetlen eszköze a szabályozás, és ennek az eszköznek a haszná-

⁷² BFL IV 1410 b. 1748/1908.

⁷³ BFL IV 1407 b. 590/1923–IX.

⁷⁴ Uo.

lata mégis *önmagában* ellentétes a szabadsággal, akkor egy ilyen társadalom nem lehet szabad”.⁷⁵ Az mindenesetre kétségtelen, hogy éppen ez a paradoxon rejlik a liberalizmus burkában megszülető szociálpolitika 20. századra áthagyományozott örökségének a mélyén. S ezzel nem kevés fejtörést okozott a közeli múltban és okoz ma is mindazoknak, akik a szociális biztonság, valamint az egyéni szabadság megfelelő összhangján munkálkodnak.

GÁBOR GYÁNI

COMPASSION, DISCIPLINE, OR THE GENEALOGY OF SOCIAL CARE

In the middle ages poor people enjoyed Christian compassionate care. Both the church and the village communities considered it their moral responsibility. Christian compassion was a complex phenomenon, but begging was not yet considered a sin. In the early modern period a decisive change began. The main reason for this change was the disintegration of the traditional system of community solidarity and the increasing dominance of the nuclear family. Another motor of change was that work took on a moral meaning. The vagrant poor found themselves excluded from the social and moral networks of solidarity, and were treated by the state as potential criminals. All of this was made more serious by the fact that nineteenth century liberalism individualised and economicised the term poor, which it defined as a moral question. Thus, the workhouse was introduced for poor people with the aim of putting idle people to work and improving morals. For similar reasons, the modernising prison of the nineteenth century was also based on the idea of compulsory work.

In Hungary this institutional development occurred in the first decades of the nineteenth century (work house) and the second half of the century (modern prisons). However, neither of these institutions became fully established, and when a law was passed in 1913 regulating ‘vagrancy’, there was no institution capable of implementing punishments.

A second form of deviance was street prostitution, which increased quickly with urbanisation. The main problem was not the incidence of venereal disease in epidemic proportions, as the authorities often claimed at the time. The image of women in the period meant that prostitution soon became identified with the term *deviance*, for general attitudes did not legitimise the ‘employment’ of the body in such a way. By the end of the nineteenth century, sexual promiscuity, which was both irrepressible and profitable, had been ‘isolated’ in brothels, where it seemed easily controllable from above. But, with the return of prostitution to the streets at the turn of the century, the only possibility of control lay in strict health regulations for the female body. Such methods were very much in line with contemporary ideas and the tendency to link any female sexuality with pathology. This factor was also influential in the development of gynaecology as a special area of medicine.

⁷⁵ Polonyi K.: i. m. 320. – Kiemelés az eredetiben.

The practical consequence of unbridled female sexuality – the large number of children born outside of wedlock – led to demands for children that had been abandoned (or were under-age deviants) to be placed under direct state supervision. The late nineteenth century and early twentieth century saw the elaboration of legal terms for abandonment and moral abandonment. Reference to such terms allowed the authorities to interfere in the private lives of families in order to protect children from their own parents or parents from their deviant children. In Hungary these laws were passed at the beginning of the twentieth century. The state organisations that were needed for the implementation of these laws were established at the same time. In the 1920s, however, the Hungarian state backed down (for financial reasons) and hardly practised the role of ‘therapeutic state’.